

ՆՎԻՐՎՈՒՄ Ե ՄԱՅՐ ԱԹՈՈՒ ՏՊԱՐԱՆԻ

ՀԻՄՆԱԴՐՄԱՆ 230-ԱՄՅԱԿԻՆ

ՎԱՐԴԱՆ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր

**ՆՈՐԱՀԱՅՏ ՆՅՈՒԹԵՐ ԷԶՄԻԱԾՆԻ Ս. ԳՐԻԳՈՐ
ԼՈՒՍԱՎՈՐԶԻ ԱՆՎԱՆ ՏՊԱՐԱՆԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ
(18-ԲԴ ԴԱՐԻ 80-90-ԱԿԱՆ ԹԹ.)**

Հայ մշակույթի և, մասնավորապես, հայկական տպագրության պատմությամբ զբաղվողներին, անտարակույս, կհետաքրքրեն Ղուկաս Կարնեցի Կաթողիկոսի (1780-1799 թթ.) անտիպ մամականու մեջ էջմիածնի Ս. Գրիգոր Լուսավորչի անվան տպարանի գործունեությանը վերաբերող տեղեկությունները: Դրանցից երևում է, որ Կաթողիկոսը մշտապես իր ուշադրության կենտրոնում է ունեցել տպարանը, որի համար ժամանակին ձեռք է բերել տպագրական թուղթ, ներկեր և զանազան անհրաժեշտ գործիքներ: Իր զառակալության տարիներին նա հրատարակել է մի շարք գրքեր և լրջորեն զբաղվել նրանց տարածման գործով: Ղուկաս Կարնեցին քաջ հասկանում էր գրքի նշանակությունը, և այս ասպարեզում նրա ծավալած գործունեությունը արժանի է ամենաբարձր գնահատականի:

Առաջին գիրքը, որը լույս ընծայվեց Ղուկաս Կարնեցու զառակալության տարիներին, տպարանի հիմնադիր Սիմեոն Երևանցի Կաթողիկոսի (1763-1780 թթ.) «Գիրք որ կոչի Պարտավճարն» էր (383 էջ): Դրա տպագրությունը սկսվել էր դեռևս 1779 թ., բայց քաղաքական անկայուն պայմանների և Կաթողիկոսի մահվան պատճառով ընդհատվել էր: Ղուկաս Կարնեցին կարգադրում է շարունակել գրքի տպագրությունը: «Եւ Սրբազան Վեհապետս մեր հրամայեաց թարց այլեւ յապաղման տպեցուցանել: Որ եւ ահա տպագրեցաւ բազմաւ զգուշութեամբ եւ հարազատօրէն ... ի մերում թուականս ՌՄԼԲ (1783), եւ յամենան փետրվարի», գրված է գրքի հիշատակարանում: Հետագա տարիներին Ս. Գրիգոր Լուսավորչի տպարանում լույս են ընծայվել ներքոհիշյալ գրքերը՝ «Ատենի ժամագիրքը», 426 էջ (1785 թ.), «Գիրք պատմութեանց Յովսէփոսի Եբրայեցոյ արարեալ յաղագս պատերազմի հրէից ընդ հռովմայեցիս, եւ աւերմանն Երուսաղէմի», 496 էջ (1787 թ.), «Սաղմոս Դաւթի: Որ եւ կոչի Սաղմոսարան», 418 էջ (1787 թ.), «Խորհրդատետր սրբազան պատարագի ըստ արարողութեան սրբոյ Եկեղեցոյս Հայաստանեայց», 35 էջ (1788 թ.), «Օարակնոց. երաժշտական երգեցմունք հոգեւորականք աստուածայնոց եւ երջանկաց սրբոց վարդապետաց մերոց թարգմանչաց, զկարգաւորութիւնս Եկեղեցոյ վայել-

չացուցանողաց», 895 էջ (1789 թ.): Եվ վերջինը՝ Սիմեոն Երևանցու «Տաղարան փոքրիկ»-ը, 45 էջ (1793 թ.):

Զնայած նամակներում «Ատենի ժամագիրք» կամ ուղղակի «Ատենի» համարված գրքի¹ հիշատակարանում հրատարակության թվականը նշված է 1785-ը՝ «Ահա գտպեցումն Սուրբ Գրոցս բազում զգուշութեամբ աւարտեցաք ի թուականութեանս գտպեցումն Սուրբ Գրոցս (1784), եւ ի Դեկտեմբերի ամսեանս վերջնում» (էջ 425), բայց բոլոր մերում ՌՄԼԳ (1784), եւ ի Դեկտեմբերի ամսեանս վերջնում» (էջ 425), բայց բոլոր տվյալները կան ասելու, որ տպագրությունն ավարտվել է ավելի ուշ: 1786 թ. հուն-վարի 7-ին Կ. Պոլսի մվիրակ Իսահակ վարդապետին Ղուկասը գրել է, որ «Ատենի»-վարի 7-ին Կ. Պոլսի մվիրակ Իսահակ վարդապետին Ղուկասը գրել է, որ «Ատենի»-ի տպագրությունը թեպետ քաղաքական վրդովմունքների պատճառով հետաձգվեց, բայց հիմա ավարտվել է. «Այժմ գԳ (3) մեծ պատկերսն տպեմ եւ մեք յայս աւուրսս զվերջաբանութիւնն շինեցուցեալ տպել տալոց ենք»²: Կարելի է կարծել, որ այստեղ «վերջաբանութիւն»-ը նշանակում էր հիշատակարանի վերջին մասը, որտեղ կոչ է արվում հիշելու տպարանի հիմնադիր, հանգուցյալ ջողայեցի Խոջաջանյան Զակիկենց Գրիգոր աղային, գրքի տպագրության մեկենաս, ջողայեցի մահտեսի Խաչիկ աղային ու այս երկուսի հարազատներին, ինչպես նաև «զկերտողն մորայօրէն գրոցս, եւ պատկերաց, եւ խորանաց եւ համայն ծաղկանջից», վարպետ Հարություն վաղարշապատցուն, նրա աշակերտ տիրացու Խաչատուրին, գրաշար Մաղաքիային, Ալեքսանդր սարկավագին և «գործարանին» այլ աշխատողներին (էջ 426):

Սա մի մեծադիր (չափսն է 21x28 սմ), մեծ խմամբով տպագրված հատոր է, որն այն ժամանակվա համար, անշուշտ, եղել է խիստ տպավորիչ ու արժեքավոր գիրք, ուստի բարձր գին է ունեցել: Ըստ նամակների մեջ եղած մի քանի հիշատակությունների, այդ գիրքը էջմիածնում վաճառվում էր 7000 դիանով: Ծատ թանկ էր, որովհետև այն ժամանակ 10.000 դիանը հավասար էր մեկ թումանի, որով կարելի էր գնել մեկ գոմեշ:

«Ժամագիրք ատենի»-ի պահանջարկը քիչ չէր: Հենց միայն մեկենասը՝ Խաչիկ աղան, պահանջել էր 40 օրինակ ուղարկել Բասրա և Նոր Զուղա: Գրքերի մի մասն ուղարկել էր, իսկ մյուսները՝ դեռ ոչ, քանի որ ցրտերի պատճառով «մորատիպքն ուշ չորանան» (նույն տեղում):

«Ատենի»-ի տպագրական աշխատանքներն ավարտվել են հունվարին, իսկ կազմելը ավելի երկար է տևել: Նույն թվականի մայիս ամսին Կ. Պոլսի մվիրակ Իսահակ վարդապետին կաթողիկոսի գրած նամակում կարդում ենք. «Եւ վասն Ատենայն, որ գրեալ էր, ահա կազմեն, յետ ատուրց յղելոց ենք ի դուրս գալն ի ձեռաց կազմչացն»³: Տպաքանակի մասին ոչինչ չգիտենք, բայց 1786 թ. մայիսի 8-ին նույն

¹ Լրիվ վերնագիրն է՝ «Գիրք ժամակարգութեանց սրբոյ Եկեղեցոյս Հայաստանայց. եւ կարգաւորութեան սաղմոսացն Դաւթի Մարգարէին», իսկ երկրորդ տիտղոսաթերթինը՝ «Ժամագիրք Ատենի, յորում պարունակին երեք գիրք սրբոյ Եկեղեցոյս մերոյ ժամակարգութեանցն»:

² Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. 4501, էջ 1040:

³ Ձեռ. 4501, էջ 962:

իսառնակ վարդապետին գրած մամակից երևում է, որ արդեն բավականաչափ օրիմակներ էին տպել. «Իսկ յԱտենույն, թող ի Հնդիկս յղեցեալսն, ԱՃ (100) ես պատրաստեցաք առ ի կազմել եւ յղել ի յարկատր տեղիս, այլ մորիկ ի վերոյ մորիկ պատահեալ, ոչ եղաք ձեռնհաս, եթէ խաղաղութիւն լիցի, յղելոց եմք ի հարկէ...»⁴:

Հարկ է նշել, որ այս տարիներին Էջմիածնի տպարանի հրատարակած բոլոր գրքերի տառերն ու պատկերները (փորագրությունները) կատարել է վաղարշապատցի տիրացու Հարությունն իր աշակերտ տիրացու Խաչատուրի հետ: Գրքի սկզբում, երկրորդ տիտղոսաթերթից անմիջապես հետո, ամբողջ էջի վրա նկարներ են, որոնց կատարումը, անտարակույս, վկայում է նկարչի հասունության ու վարպետության մասին: Վաճառի ելից մատչանում կատարված մի գրանցումից իմանում ենք, թե ի՞նչ է վճարվել Հարությունն նկարչին այս փորագրության համար. «Տպագիր Յարութիւնին ետուք այս ինչ, մինչ պատկերն Դաիթ մարգարէին նորապէս փորեալ տպեաց եւ ընծայեաց Վեհապետին, Բ (2) գազ և Ա (1) կարմիր ֆիլամանկ չուխայ, Դ (4) գազ ծիրանի շալ, Ա (1) թօփ դութն եւ Ա (1) Պաղտատի մորթով ֆիլամանկ գթակ, ի փետրվարի Ե (5)»⁵:

Այս գրանցումը կատարվել է 1785 թ., իսկ երբ գիրքն ամբողջովին հրատարակվում է, նվերներ են տրվում Հարությունին և մյուս տպագրիչներին՝ տիրացու Խաչատուրին, Մաղաքիա գրաշարին, Գևորգ և Աղեքսանդր «տպչացն»: Նշվում է, որ «թէպէտ անցեալ թուին աւարտ հասուցին Ատենին, բայց մեք այժմ ետուք, վասն այնորիկ այժմ գրեցաք»⁶:

Տպագրիչների մեջ հիշվում է նաև Եսայի քահանան, որին ևս նվեր է տրվել. «Տէր Եսայուն՝ Ա (1) թօսեայու շալ փիլոն ձգեցաք վասն այն, զի վասն Ատենույն պատկեր տպեցուցեալ էաք՝ ի փետր. 18»⁷: Այս գրանցումը ևս կատարվել է 1786 թ., ուրեմն կարելի է կարծել, որ տպագրական աշխատանքներն ավարտվել էին դեռևս 1785 թ., բայց այդուհանդերձ, գիրքը լիովին ավարտված չէր և լույս տեսավ 1786 թ. սկզբներին:

Երբ գիրքն արդեն տպագրված ու կազմված էր, Ղուկաս Կարնեցին սկսում է մտածել մյուս տարածման մասին: 1786 թ. հունիսին Կ. Պոլսի և այլ քաղաքների հայությանն ուղղած կոնդակում նա նշում է, թե ավարտել է նորատիպ «Ատենին», «գորաստ տպեցաւ ընդ նոր Տօնացուցին եւ ի Նոցունց իւրաքանչիւր եկեղեցւոյն իւրեանց զմի մի հատ յղելն, եւ յաղազս այնց զպատուէր գրելն, զի ընդունիցեն սիրով»⁸: Հաջորդ մամակում, որ հասցեագրված է «առ իշխանապետսն եւ իշխանսն համայն», նա հորդորում է այդ գիրքն «ընդունիցեն սիրով եւ առ նոյն ընդունեցումն հա-

⁴ Նույն տեղում, էջ 953:

⁵ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Արխիվային բաժին, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 2, վավ. 11, էջ 114:

⁶ Նույն տեղում, էջ 118:

⁷ Նույն տեղում:

⁸ Ձեռ. 4481, էջ 181ա:

մոգեսցեն եւ գայլս, որով եւ իսկ վարձատրեսցեն»⁹։ Նույն խնդրանքով մա դիմում է մահ Հարություն ամիրային, Արևելցի Տրճաճենց մահտեսի Կարապետ աղային ու մրա որդի՝ մահտեսի Հայրապետին, տիրացու Գեորգին, պրմ Աստվածատուրին և որիշներին։

Նամակներից իմանում ենք, որ «Ատեմի»-ի տպագրությունն ավարտելուց հետո լույս է տեսնում Հովսեփոսի «Պատմությունը»։ «Տպարանն մեր անխափան ի բանի է,- գրել է Ղուկասը 1787 թ. օգոստոսի 25-ին Ծափամիր Ծափամիրյանին,- յորում յառաջագոյն գՊարտավճար գիրքն հոգեղոյս հայրապետին եւ զԱտեմի ժամագիրքն տպագրեալ, առաքեցաք ընդ նուիրակին ի վայելս ձեր, եւ յետ այնոցիկ զՅովսեփոս տպատմագիրքն եւս տպագրեալ աստուծոցաք, եւ տուեալ եմք ի կազմել, յորմէ եւս յառաջիկայ աստրքս յղելոց եմք առ յարկեղ սիրելիդ եւ առ այլս, զի վայելեալ զքօսնուցութեք»¹⁰։

Հովսեփոսի գրքի հրատարակությունը կարևոր իրադարձություն էր Էջմիածնի տպարանի կյանքում։ «Ատեմի» պահպանված օրինակները վկայում են այն մեծ վարպետության մասին, որին հասել էին Էջմիածնի տպագրիչները, փորագրիչ-մկարիչներն ու կազմարարները, բայց Հովսեփոսի գրքի պարագայում զարմացնում է այն լրջությունը, որով մոտեցել են հրատարակիչները ձեռագիրը տպագրության պատրաստելիս։ Ընդարձակ հիշատակարանում, որ զբաղեցնում է 492-496 էջերը, բնութագրվում է Հովսեփոսի գիրքը և խոսվում մրա հայերեն թարգմանությունների մասին, որոնցից օգտվել են մի շարք գիտուններ, այդ թվում մահ Գրիգոր Տաթևացին, բայց Լեւոն Թեմուրի ավելի արշավանքների ժամանակ այս գիրքն էլ «ընդ այլ շահաւէտ եւ օգտակար գրեանց մերոց» անհետացել էր։ Ուստի Փիլիպպոս Կաթողիկոսի օրոք մրա թարգմանությամբ ձեռնամուխ է եղել Ստեփաննոս Լեհացի «աստուածաբան վարդապետն», որ Լեհաստանից եկել էր Էջմիածին և ավարտին հասցրել այն Հակոբ Ջուղայեցի Կաթողիկոսի ժամանակ։ Իսկ ջուղայեցի Պողոսյան մահտեսի պրմ Խաչիկը Ղուկաս Կաթողիկոսից խնդրել էր իր միջոցներով հրատարակել դա։ Եվ Ղուկասը «տեսանելով եւս, թէ հագուագիւտ է այս գիրք յազգս մեր, եւ եղելոց շատքն եւս բազմասխալ ի գրչացն անմտութենէ, վասն որոյ հրամայեաց ի տպագրել»։ Հրատարակման համար հիմք է ծառայել այն ձեռագիրը, «գոր մոյն ինքն իլովացի Տէր Ստեփաննոս վարդապետն իւր ձեռամբն էր գրեալ, որ եւ մոյնն եղեալ կայր ի գրատանն սրբոյ Աթոռոյս Էջմիածնի»։

Հետո, ինչպես կարգն էր, կոչ է արվում հիշել տպարանի հիմնադրին, գրքի հրատարակության մեկեմասին, Ղուկաս Կաթողիկոսին, «որ ի վերայ այլ բիւրազան հոգոցն ջանայ եւս զօգտաւոր գրեանս ի լոյս ածել, որպէս եւ գայս էած», Էջմիածնի միաբան Միմաս արքեպիսկոպոսին, որ ձեռագիրը պատրաստեց հրատարակության, արքագրիչ Թեոդորոս մորըմծա վարդապետին, «զվերտօղն գրոցս եւ կանոնաց եւ ծաղկանշից» Հարություն վաղարշապատցուն, մրա աշակերտ Խաչատու-

⁹ Նույն տեղում։

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 217բ։

րին, գրաշար Մաղաքիային, տիրացու Աղեքսանդրին «եւ զայլ աշխատատու գործարանիս»:

Ղուկասի մամակներում տեղեկություններ կան Էջմիածնի տպարանում լույս ընծայված մի քանի գրքերի արժեքի մասին: 1788 թ. դեկտեմբերի 31-ին Հ. Արղդությանահին ուղարկված մամակում մա գրում է. «Ծախքն ի վերայ մեր ծանր են մատնալ, ըստ որում զամենայն պիտոյսն դժուարութեամբ առ ձեռն բերեմք, որպէս եւ դու գիտես, այլ ի տեղս ԷՌ (7000) դեանի զԱտենին տամք եւ ԳՌ (3000) դեանի զՅովսէպոս պատմագիրքն: Իսկ ի տեղդ դու գիտես զորպէս տալն եւ առնուլն ըստ յաջողելոյն՝ ըստ դիպմանն»¹¹:

Վաճառքի համար, ըստ նույն մամակի, մա Հ. Արղդությանին էր ուղարկել «Ատենի ժամագրքի» 22 և Հովսէպոսի Պատմության 20 օրինակ:

Հ. Արղդությանին հասցեագրված վերը հիշված մամակում տեղեկություն կա Էջմիածնի տպարանում լույս ընծայված հաջորդ գրքի մասին՝ «Ջոսորհրդատետրն ևս նորապէս տպագրեցաք, այլ դեռես տեսերքն ոչ են ցամաքեցեալ, առ այն եւ ոչ են կազմեցեալք տակաւին: Վասն որոյ այժմ ոչ եղել յղել յայմմանէ»¹²:

Գրքի հիշատակարանում նշված է ոչ միայն տպագրության թվականը, այլև ամիսը. «Ի թուականս մերում ՌՄԼԷ (1788), եւ ի սեպտեմբերի վերջն»: Նրա չափսն է 20x28 սմ: Կաշեկազմ է, նկարազարդ, տառերի չափս ավելի մեծ է, քան մախորդ գրքերինը: Նկարիչ ձևավորողը դարձյալ նույն Վաղարշապատցի Հարությունն է, որն իր անունը փորագրել է տիտղոսաթերթի նկարների ներքևում՝ «ձեռամբ Յարութիւնի»: Ի տարբերություն մախորդ գրքերի, հիշատակարանում հիշված են մաև Կ. Պոլսի և Երուսաղեմի Պատրիարքները:

Այս գրքի մեկեմասը դարձյալ հետավոր երկրում ապրող հայ է, որի հետ Ղուկասը մամակագրություն ուներ. «Մամառանդ՝ յիշեսցիք զՋուղայու Երեսանցի եւ ի Սուրաթ քաղաքի բնակեալ Քրիստոսասէր եւ մեծահարուստ Պարոն Աւետիսն, եւ զհանգուցեալ հայրն իւր զԱԷթ աղայն, եւ զմայրն բարեպաշտուհի. մաեւ զկենակիցն իւր զԼուդուրուն, եւ զդուստրն Մարիամն, եւ զվաղաթառսն զաւակունսն. եւ զայլ ամենայն մերձատր եւ հեռատր ազգականսն նորին՝ զկենդանիսն եւ զմեջեցեալսն»:

1789 թ. փետրվարին Ղուկաս Կառնեցին մամակ է գրել Սուրաթի բնակիչ Սեթի որդի պրն Ավետին, «որ խնդրեալ էր խորհրդատետր տալել ի յիշատակ իւր ծանուցումն, թէ կատարեցաք եւ զքանիսն յղեցաք առ քեզ»¹³:

Մյուս հրատարակությունների մամ, այս գիրքն էլ ուղարկվում է այլևայլ վայրեր: Բաղդադում Էջմիածնի գործակալ պրն Փանոսին հասցեագրված մամակից (1789 թ. փետրվար) տեղեկանում ենք, որ վաճառականական մատակարարով Երեւան ժամանած բաղդադցի խանքաբչանց պրն Հակոբի միջոցով նրան ուղարկել է 1 հալ նորատիպ գրքեր, որոնց թվում՝ 25 Ատենի ժամագիրք, 20 խորհրդատետր, 20

¹¹ Ձեռ. 4501, էջ 1194:

¹² Ձեռ. 4501, էջ 1194:

¹³ Նույն տեղում, էջ 1292:

Սաղմոս և մեկ Հովսեփոս պատմագիրը: Կաթողիկոսը հանձնարարում է հավատարիմ մարդու ձեռքով ուղարկել դրանք Բասրա՝ Էջմիածնի գործակալ պրն Հովհաննեսին: Միաժամանակ կարգադրություն է անում հակը տեղափոխելու վարձը վճարելու վերաբերյալ. «Այլև ի կողմանէ հակի քիրայիմ ասացաք Յակոբին, թէ գրեցուք պարոն Փանոսին, որ տացէ»¹⁴:

Վերոհիշյալ գրքերի մասին 1789 թ. մայիսի 5-ին Ղուկասը գրում է Բասրա պրն Հովհաննես Բեթղեմեյանին և խնդրում գրքերը հասցնել ըստ պատկանելույն. «Խորհրդատետրերից մինն յղեա առ Յօհաննէան աղայն, որ վարադով զարդարեալ է, եւ անուն ես ի վերայ պահարանին գրեցեալ, եւ երեքն, որոց ես մինն վարադով է, յղեա առ Մատրասու Օահամիրն աղայն եւ հինգն յղեա առ նուիրակ վարդապետըն, եւ մինն ես յղեա առ Կալկաթայու Խաչիկ աղայն Առաքելեան, եւ զմինն ես ընկալ վասն եկեղեցոյդ ձերոյ: Եւ զմնացեալն, որ լինի ուր հատ, վաճառեա եւ գորպեան գրեա մեզ»¹⁵:

«Վարադով զարդարեալ» նշանակում էր ոսկեթերթով պատել գրքերի եզրերը, որ անում էին բարերարներին կամ պատվավոր անձանց նվիրելու համար: Այդպիսիք էին հրատարակության մեկեմաս Հոհաննէան աղան և Օահամիր Օահամիրյանը:

Ինչպես տեսնում ենք, Ղուկաս Կարնեցին, մեծ կարևորություն տալով գրքերի հրատարակությանը, բժախնդրորեն կարգավորում էր նրանց տարածման գործը՝ միաժամանակ չմոռանալով վաճառքի միջոցով նյութական շահույթ ապահովել վանքին:

Վանքի ծախսերի մատյաններից մեկում 1788 թ. փետրվարի 27-ին արված մի գրանցումից իմանում ենք, որ «Խորհրդատետրը» տպագրելու համար վարպետ Հարությունը նոր տառեր է պատրաստել, բացի այդ փորագրել է կաթողիկոսի գերեզմանաքարի մարմարե ծաղիկները, որոնց համար նա վարձատրվել է. «Տպագիր Յարութիւնն մինչ Խորհրդատետրի գիրն նոր շինեաց եւ սրբազան Վեհապետի մատնառ քարի ծաղիկն նկարեաց, որոյ ետուք Ա. (1) կիսամաշ ֆիլամանկ չուխայ, որ էր մահտեսի Յակոբջանինն, Դ. (4) գազ եւ կէս ֆրանկի շալ, Ա. (1) գլխակի երեսք՝ ֆիլամանկ եւ Ա. (1) դուբնի, բացի նաղտեն ի փետր. 27»¹⁶:

Այս նույն 1787 թ. հրատարակվում է այն ժամանակվա համար շատ անհրաժեշտ և կարևոր մի գիրք՝ «Սաղմոսարանը» (լրիվ վերնագիրն է՝ «Սաղմոս Դաւթի: Որ եւ կոչի Սաղմոսարան»): Այն ևս կաշեկազմ էր, բայց համեմատաբար ավելի փոքրը չափսի՝ 10x16 սմ, 418 էջ: Վերջում, հավելվածի ձևով տպված էին նաև հետևյալ գործերը. «Մաղթանք զօրաւորք ընդդէմ արհաւիրաց գիշերայնոց սրբոյն Գրիգորի Նարեկացոյ ասացեալ է» (388-394), «Աղօթք իւրաքանչիւր անձին հաւատացելոց ի

¹⁴ Ձեռ. 4501, էջ 1302:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 1204:

¹⁶ Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 2, վավ. 11, էջ 130:

«Քրիստոս, արարեալ Տեառն Ներսէսի Օնորհալոյ՝ Հայոց Կաթողիկոսին» (էջ 395-402) և «Սրբաւ վասն առաջիկայ տօմարական աղիսակացոյ» (էջ 403-415):

Գրքի հիշատակարանում (էջ 416-419) դարձյալ հիշելու կոչ է արվում «զհաստատօղն Տպարանիս զՏէր Սիմէօն սրբազան եւ յոգնաշխատ Կաթողիկոսն» և նրա հաջորդ Ղուկաս Կաթողիկոսին «Որոյ հրամանաւ եւ հոգաբարձութեամբ տպագրեցաւ Սուրբ Գիրքս», սրբագրիչ Թադէոս վարդապետին, տպարանի հիմնադրման ծախսը կատարած Խոջաջանյան Գրիգոր աղային ու նրա հարազատներին. «Մանաւանդ՝ յիշեացիք զծերունազարդ եւ զբարեպաշտօն Յօհաննէան Աղայն Յակոբեան որ ի Սուրաթ քաղաքն բնակի... Քանզի նոյն օրհնածառանգ եւ բարեսէր անձին արդարավաստակ արդեամբն տպագրեցաւ Սուրբ Գիրքս, առ ի լինիլ բարի յիշատակ մնի եւ իւրացնոցն»:

Հիշատակարանից երևում է, որ գրքի մկարիչը, գրաշարն ու տպագրիչը նույն անձինք են, որոնք հիշվում են մախորդ գրքերի հիշատակարաններում:

«Սաղմոսարանի» տպագրության մասին հետաքրքրական տեղեկություն կա 1787 թ. դեկտեմբերի 30-ին գրքի մեկեմաս Հոհաննէան աղային (նա Էջմիածնի գործակալն էր Սուրաթում) հասցեագրված Ղուկասի մի նամակում¹⁷, որտեղ ուղղակի նշվում է գրքի տպաքանակը. «Եւ թիւն որքանութեան է ութ հարիւր»: Այն ժամանակների համար դա փոքր թիվ չէր և վկայում է գրքի մեծ պահանջարկի, հետևապես և ընթերցողների լայն շրջանակի մասին: Ղուկասը գիտեր, որ այդ գիրքը տպագրվում է ոչ միայն հոգևոր անձանց, այլև աշխարհականների համար. «եւ թէ այնքան անձինք կարգաւորք եւ աշխարհականք ի սաղմոսելն յիշեցեն զքեզ առ Աստուած, մեր վարձս եւ ընդունելոց», գրել է նաև նույն նամակում Հոհաննէան աղային:

Երբ գիրքն արդեն լիովին պատրաստ էր, նրանից 13 հատ և Հովսեփոսի «Պատմագրքից» 6 հատ մոմապատած արկղի մեջ դրած ուղարկում են Բասրա՝ գործակալ Հովհ. Բեթղեհեմյանին, որ նա նամակի հետ միասին ուղարկի Հոհաննէան աղային: Նշված է այն մասին, թե ո՞ւմ պետք է հանձնվեն այդ գրքերը: Նրանցից 2-ական «Սաղմոսարան» և պատմագիրք ուղարկվելու էին Մադրաս՝ Ծ. Ծահաֆիյանին¹⁸:

Տպարանի հաջող աշխատանքի երաշխիքը նյութական միջոցների առկայությունն էր, որը հնարավոր էր լինում ապահովել նաև նամակագրական կապի միջոցով: Մեծահարուստ մեկեմասները Էջմիածնի մվիրակների միջոցով կապ էին հաստատում Կաթողիկոսի հետ, և վերջինս համոզում էր նրանց՝ իրենց ամուսնները հավերժացնել խոշոր մվիրատվությամբ, որով նա կա՛մ շինարարական-վերանորոգչական աշխատանքներ էր անում, կա՛մ էլ գիրք տպագրում: Եթե զումարը մեծ էր, հնարավոր էր լինում անել երկուսը միաժամանակ: Իհարկե, չպետք է մոռանալ մվիրակի և հոգևոր առաջնորդի, ինչպես և տեղական հոգևորականների դերը, որոնք մեծապես նպաստում էին վերոհիշյալ օգտաշատ գործերի իրականացմանը:

¹⁷ Ձեռ. 4501, էջ 1346-1348:

¹⁸ Ձեռ. 4501, էջ 1347:

²¹ Այս գրքի տպագրության համար ևս Ղուկասը տպագրիչներին խրախուսում է նվերներով. «Տախի տիրացու Թարութիմին ետուք այսիմչ. մինչ շարականն աարտ հասուցի»²² Բ (2) գագ և կէս լիթիսկա չուխայ, Դ (4) գագ և կէս շալ, Ա (1) դութի, Ա (1) գթակի երես ֆիլամանկ, ի փետր. 6 (1791 թ. -Վ. Գ.), մոռացմամբ աստ գրեցաւ, իսկ իւր Ներսէս տղային ետուք գագ և կէս մահոտ: Ա (1) թուման մաղտ եւս իրեան» (Կթղկ. դիվան, թղթ. 2, վավ. 11, էջ 147): «... իսկ Տէր Խաչատուրին ընծայ վասն նորատիպ շարականին Ա (1) Հայապոյ ալաճայ» (նույն տեղում, էջ 125):

տակ, զորս փութով յղեսցես ընդ հաւատարմի»²²։ Մի քանի օր անց, ապրիլի 16-ին, մույն Գևորգ աղային հասցեագրված նամակից իմանում ենք, որ ստացվել են պատվիրված տախտակներից 35-ը և սպասում են մնացածին²³։

Մեկ այլ նամակով (Կ. Պոլսի նվիրակ Միմաս վարդապետին, 1787 թ. 20 դեկտ.) Ղուկասը հանձնարարել է Էջմիածնի վանքի կարիքների համար գնել ոչ միայն սանր, հեռադիտակ և ակնոցներ, այլև «մորթ գազանի ի պէտս մրազարկութեան»²⁴։

Էջմիածնի տպարանում հրատարակված գրքերը տարածելու դյուրին ձև է նկատվել գրքերն առանց կազմելու ուղարկելը այլևայլ վայրեր՝ տեղում կազմելու նպատակով։ Այսպես, 1797 թ. հուլիսի 20-ին ռուսահայոց հոգևոր առաջնորդ Հովսեփ Արղությանին ուղղված նամակում Ղուկաս Կարնեցին հաղորդում է, որ նրա պահանջով Թիֆլիսի վրայով ուղարկում է 20 չկազմված Ծարակնոց²⁵։

Ինչպե՞ս և ի՞նչ ճանապարհով էին ուղարկում գրքերը հեռավոր վայրեր։ Այս մասին ուշագրավ տեղեկություն կա 1788 թ. հունվարի 14-ին մույն Միմաս վարդապետին հասցեագրված նամակում։ Գրված է, թե մի քանի օր առաջ 11 հատ Հովսեփյոսի «Պատմագիրք» և 18 նորատիպ «Սաղմոսարան» մի արկղի մեջ դրած և «մուշամպայով պահարանեալ», այսինքն՝ մոմապատված, հավատարիմ «ուղորդ պատահելով» ուղարկում է Կարին՝ գործակալ պրն Հայրապետին։ Վերջինս «գիտն է գոմանց տեղեկանացն հանեալ», մնացածը մույն արկղով ուղարկելու էր Բաղդադ պրն Փանոսին, իսկ սա էլ Բասրայի վրայով՝ Հնդկաստան «առ իշխանս ոմանս եւ առ մուիրակն մեր»։ Միաժամանակ ուղարկում է նամակներ երեք առանձին ծրարներով։ Պատվիրում է «մուղայէթ» լեր մեծաւ հոգացութեամբ, զի թէ արկղն գրեանց յայդր է ի մաքսարանին բանայցեն, զիրք չպակասիցի, քանզի իւրաքանչիւրն պատուար աճձանց աղագաւ առաքին, եւ ի թուղթս անցա գրեցեալք են»²⁶։

Ոչ բոլոր ուղարկված գրքերն էին տեղ հասնում։ Օրինակ, 1791 թ. գարնանը Ղուկասի գրած մի նամակից հայտնի է դառնում, որ Նոր Զուղայի եկեղեցիների համար Ատենի ժամագիրք էր ուղարկել, «որոց տանօղ կարաւանն աւազակաց պատահելով, թէպէտ եւ քանիքն յԱտենեացն աներեցեալք կամ վատհեցեալք էին, սակայն շատն հասեալ են ի Զուղայ, որպէս գիտեմք»²⁷։

Զգտելով ավելի հարստացնել տպարանի հրատարակչական կարողությունները՝ Ղուկասը ցանկություն է ունեցել ձեռք բերել Ամստերդամի հայկական տպարանի անգործության մատնված տառերը։ 1788 թ. մայիսի 1-ին Հ. Արղությանին գրած նամակից երևում է, որ վերջինս Ամստերդամի տպարանի համար «զարձակման թուղթ» գրեալ էիր խնդրեալ»։ Ժամանակին Սիմեոն Երևանցի Կաթողիկոսն արգելել

²² Ձեռ. 4481, էջ 315ա։

²³ Նույն տեղում, էջ 319ա։

²⁴ Ձեռ. 4501, էջ 1149։

²⁵ Նույն տեղում, էջ 2390։

²⁶ Ձեռ. 4501, էջ 1153։

²⁷ Նույն տեղում, էջ 1483։

էր այդ տպարանի գործունեությունը: Ղուկասը Ջմյունհայում եղած ժամանակ ցանկացել էր, որ տպարանը վերսկսի իր աշխատանքը, բայց Սիմեոնը թույլ չէր տվել՝ պատճառաբանելով, թե «աշխարհականք զի՞նչ հոգացողութիւն պարտին առնել սրբագրութեանն, այլ սխալանօք լցուցանելով զգրեանսն, օտարացն ծաղր առնել տալոց են զմեօք եւ նախատինսն ածելոց ազգիս մերում»: Դրանից որոշ ժամանակ անց նա Սիմեոնի պատվերով գրում է Ամատեղյաւ պրն Առաքելին՝ «զի գրոց հայր եւ մայրն ի սուրբ Աթոռս յղեսցեն, որովք աստ գրեանք տպեսցին ի յիշատակ մոցա: Սակայն մոքս ոչ կամեցան եւ մնաց գործարանն խափան»: Առաքելի մահից հետո նա միաթարության մասնակ է գրում նրա որդի Բարսեղամին և կրկնում վերոհիշյալ առաջարկությունը, բայց դարձյալ բացասական պատասխան է ստանում. «Որում նա պատասխանի ես ոչ արար: Ահա յայսքան ժամանակ այն տպարանն ոչ պիտոյացաւ»²⁸:

Ղուկաս Կարանցին ձգտում էր Էջմիածնի վանքն ապահովել լավորակ թղթով և հրատարակված գրքերը, ինչպես և նամակներն ու կոնդակները վկայում են, որ նա հաջողությամբ էր լուծել այդ խնդիրը: Նամակների մեջ հաճախ է խոսվում թուղթ գնելու անհրաժեշտության մասին, և Կաթողիկոսը բժախնդիր կերպով էր տալիս այդօրինակ հաճմարարություններ և երբեմն էլ պահանջված թղթի մոնուներն ուղարկում էր հասցեստերերին: «Այլ եւ մի օգմայ Պոլսոյ միջակ թաղապայ թուղթ առցես եւ յղեսցես վասն ծաղկելոյ եւ գրելոյ, որոյ տեսակի մի թապաղայի կէսն եղեալ ընդ թղթոյս, յղեսցաք վասն օրինակի,- գրում է նա 1788 թ. մայիսի 22-ին Կ. Պոլսի նվիրակ Մինաս վարդապետին և զգուշացնում,- բայց այս չափովս թուղթը գոմ, որք իբրեւ կաշի հաստք են եւ դեղնաշորք գունով, եւ կոկ, եւ դաստալքն դուպորակերպ ծալեալք, մի գուցէ յայնց առնուցուս, զի այնք վատամիտք են, եւ գրելոյ ամենեւին անձեռնուողք, այլ որք բարակակողմն եւ սպիտակք, եւ անծալք, յայնցանէ լիցի առեալդ, զոր չունիմք եւ հարկատրապէս պիտոյանայ»²⁹:

Տպագրական թղթի ներմուծումը կապված էր մեծ բարդությունների հետ: Սովորաբար Կ. Պոլսից կամ Ջմյունհայից ուղարկում էին ցամաքի ճանապարհով՝ Կարինի ու Կարսի վրայով, բայց երբեմն առաքում էին ծովով մինչև Տրապիզոն, այնուհետև՝ Էջմիածին³⁰:

Նախորդ տարիների նամակներից մեզ հայտնի է, որ վրաց թագավոր Հերակլ Երկրորդը Թիֆլիսի իր տպարանի համար թուղթ ձեռք բերելու խնդրանքով հաճախ էր դիմում Ղուկաս Կարանցուն: Եվ վերջինս Կ. Պոլսի ու Ջմյունհայի նվիրակների միջոցով բերել էր տալիս պահանջված թուղթը: Այս անգամ խնդրանքը այլ բնույթի է. վրաց թագաժառանգ Գեորգին Ռուսաստանում եղած վրացական տպարանում գրքեր հրատարակելու առաջադրությամբ այն կողմերն է ուղարկում վրացի Աբրահամ քահանային և, դիմելով Ղուկաս Կարանցուն, խնդրում ժողովարարական կոն-

²⁸ Զեռ. 4501, էջ 1165:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 1368-1369:

³⁰ Կթղկ. դիվան, թղթ. 4, վավ. 1, էջ 357:

դակ տալ նրան՝ «Եւ զի Տերամբ պահպանեցեալ Գեօրկին խանն մտադրեալ գոյով զքանի գրեանս տպեցուցանել յայդկոյս իրեանց տպագրութեան գրովքն, զոր ունին յայդ երկրորդ, զյիշեալ Տէր Աբրահամ քահանայդ իրեանց առաքէր ի յօրհնեալ երկիրդ այդ, վասն որոյ վստահութեամբ բարեկամութեանն իրոյ, որ առ սուրբ Աթոռս եւ առ մեզ, աղերսական թղթով խնդրեալ էր ի մէնջ՝ շնորհել դմա զթողթ օրհնութեան ի վերայ օրհնեցելոյ ազգիդ մերոյ յայդ գտանեցելոց, զի ի գալն իւր յայդկոյս, ընկալեալ լիցի ի ձեռն մարդասիրութեամբ, եւ մի զհոգս նմանութեան կրեցէ» (Հ. Արդոյթյանին 1787 թ. մայիսի 29-ին ուղղած նամակից)³¹: Ղուկասը համաձայնարարում է վերոհիշյալ ժողովարարական նամակը ներկայացնող Աբրահամ քահանային «որ եւ հանդիպիցի, սիրով ընկալէիք եւ բարերարէիք առ դա ըստ բնիկ բարեւէր բարուց ձերոց, եւ օժանդակեսցիք դմա ըստ կարեաց ձերոց առ առաջադրեալ հոգալի գործն իւր, եւ թէ պակասութիւն ունիցի ի կողմանէ ճանապարհական ծախսոց, զկամաւոր տուրս ողորմութեան եւս լիաձեռնութեամբ ընձեռեսցիք ի փառս Քրիստոսի»³²:

Ս. Գրիգոր Լուսավորչի անվան տպարանում 1793 թ. հնարավոր եղավ հրատարակել միայն մի գիրք՝ Սիմեոն Երևանցու «Տաղարան փոքրիկ»-ը, որը բաղկացած էր ընդամենը 45 էջից: Այդ գրքի տպագրության ծախսը հոգացել էր Հնդկաստանի Սուրաթ քաղաքում բնակվող «Յօհաննէան Աղայն Յակոբեան Գէրաքեանց»-ը (տե՛ս գրքի հիշատակարանը, էջ 45): Առաջին անգամ «Տաղարան»-ը տպվել էր 1777 թ., բայց քանի որ տպաքանակը սպառվել էր, Ղուկաս Կարանցին անհրաժեշտ է գտնում վերահրատարակել դա՝ տիտղոսաթերթի վրա տպագրելով հետևյալը. «Դարձեալ վերստին տպագրեցեալ ի սպառնի առաջնոց տպագրեցելոցն, ի թախանձանաց սիրատարի խնդրողաց»:

Նամակներից իմանում ենք, որ Ղուկաս Կարանցին տպագրական մեծ ծրագրեր ուներ. «Այլեւ կամիմք աստ տպել տալ զԾարական եւ զքուն Մաշտոց, զորս մինչ Աստուած յաջողիցէ», - գրել է նա գործակալ և մեկենաս Հոհաննէան աղային 1789 թ. փետրվարին³³: 1794 թ. սեպտեմբերի 2-ին Ախիջան աղային (Վան) նա գրել է. «Եթէ տեղդ հին գրուածք լինիցի, մեզ յղեսցես՝ առ ի օրինակս առնել նոր տպեցելոյն»³⁴: Նա ձգտում էր իրականացնել Մովսէս Կաղանկատվացու պատմության հրատարակությունը: Ուներ նաև այլ ծրագրեր, որոնց կատարման համար, սակայն, էջ-միածնի զահակալի ապրած ժամանակը հարմար չէր: Արշավանքներն ու կոիվները հաջորդում էին միմյանց և միայն զարմանք պետք է հայտնել, որ այդ դժվարին պայմաններում հնարավոր եղավ տպագրական մամուլի տակից դուրս բերել և աշխարհով մեկ տարածել վերը նշված գրքերը, որոնք ընդհանուր հաշվով կազմում են 2698 էջ: Եթե յուրաքանչյուրի տպաքանակը 800 համարենք, ինչպես, օրինակ, 418

³¹ Ձեռ. 4501, էջ 1212:

³² Նույն տեղում:

³³ Ձեռ. 4881, էջ 286ա:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 484ա:

էջից բաղկացած «Սաղմոսարան» էր, ապա այդ գրքերի ընդհանուր տպաքանակն անցել է 5000-ից:

1795 թ. ամռանը Իրանի մոտ ընծա շահ Աղա Մուհամադը հարձակվում է Անդրկովկասի վրա: Կաթողիկոսը մեծամեծ կաշառքներ տալով մի կերպ փրկում է վանքը թալանից ու ավերմունքից: 1797 թ. գարնանը պարսկական արշավանքը կրկնվում է. «Իսկ կացութիւն երկրիս, - գրել է Կաթողիկոսը 1797 թ. մայիսի 5-ին, - լանցեալն եւ մարդեմիս ի զանազան հարկապահանջութեանց եւ ի պէսպէս ծանր գործառնութեանց՝ ի սաւտիկ սղութենէ հացի եւ ամենայն պիտոյից, ի լետին դառնութիւն, չքաւորութեան ժամանեալ՝ յոգիս եմ ապաստան եւ կասկածանօք ապառնի վտանգից թախծիմք առ հասարակ»³⁵:

Պատերազմի հասցրած բազմապիսի չարիքներին միանում են հիվանդությունները, որոնք մեծ թվով զոհեր են խլում բնակչությունից: 1797 թ. ժամտախտ է տարածվում Արարատյան երկրում: Ղուկաս Կարանցին այդ տարվա հոկտեմբերի 20-ին Բաղէշի բնակիչներին գրել է. «Յայսմ ամի աշնան երկրացիքս ըստ մեծի մասին հիւանդացան. եւ սուրբ Աթոռոյս միաբանքն ի մեծաց միմչեւ ցփոքունս ոչ մնաց առանց հիւանդութեան»³⁶:

Ներքին կոիվների ժամանակ տպարանը թալանվում և ավերվում է: Նշելով այդ մասին, Հովհաննես Ծախաթունյանը գրում է. «Միմչ զի եւ զծովեալ տառն տպարանին ի հետաւոր զնեալ ի զերչացն հայազգի անձիքն վերադարձուցանէին յԱթոռ»³⁷: Դրանից տարիներ անց՝ Եփրեմ Զորագեղցի Կաթողիկոսը (1809-1830 թթ.) հնդկահայոց նյութական օգնությամբ վերանորոգում և աշխատեցնում է տպարանը: Իր հրատարակած առաջին գրքի՝ «Սաղմոսարանի» հիշատակարանում նշում է, որ Վեհապետը «պայծառացոյց եւ գրեթէ ի հիմանէ մորոգեաց զտպարան՝ սրբոյ զահիս ... զխանգարեալն ի բազում ամաց հետէ»³⁸:

Դա 1819 թվականին էր: Դրանից հետո Էջմիածնի Ս. Գրիգոր Լուսավորչի անվան տպարանի համար սկսվում է զարգացման մի մոր ժամանակաշրջան:

³⁵ Ձեռ. 2922, էջ 33ա:

³⁶ «Դիւան հայոց պատմութեան», հ. Դ, Թիֆլիս, 1895, էջ 659:

³⁷ Յովհաննէս Ծախաթունեանց, Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի և հիմզ գաւառացն Արարատայ, հ. 2, Էջմիածին, 1842, էջ 100:

³⁸ Սաղմոս Դալթի: Որ եւ կոչի Սաղմոսարան, Էջմիածին, 1819, էջ 415: Տե՛ս նաև՝ Ծ. Ծախաթարյան, Էջեր Հայաստանի առաջին տպարանի պատմությունից, «Էջմիածին», 1972, դեկտեմբեր, էջ 69: